

מתנדבים חרדים בשירות אזרחי בישראל:
הון חברתי ומניעים לבחירת מסגרת ההתנדבות

אסף מלחי

מנהל המחקר במשרד הכלכלה ומכון ירושלים לחקר ישראל

malchi.asaf@gmail.com

תקציר

המחקר בחן באופן שיטתי מאפיינים וסוגים שונים של הון חברתי בקרב כ-600 מתנדבים חרדים מקהילות מגוונות, המשרתים במסגרת השירות האזרחי. במחקר נבחנה מידת השפעתם של סוגי הון חברתי על הבחירה בין התנדבות 'מסתגרת' בתוך הקהילה, לעומת התנדבות 'פתוחה' מחוץ לקהילה החרדית. בנוסף, נבחן הקשר בין מניעים להתנדבות לבין סוגי הון חברתי של המתנדבים. ממצאי המחקר מלמדים כי מתנדבים מקהילות חרדיות סגורות, בעלי הון חברתי מלכד גבוה, משרתים לרוב במסגרות פנים-קהילתיות, הן מסיבות אלטראאיסטיות וחברתיות והן מחשש להיחשף לאוכלוסיות שאינן חרדיות. לעומתם, מתנדבים מקהילות חרדיות פתוחות (יחסית), בעלי הון חברתי מגשר גבוה, בוחרים לעתים קרובות לשרת במסגרות התנדבותיות כלליות מחוץ לקהילתם (למשל מד"א או משטרה). בחירתם של האחרונים מעוגנת במניעים אנוכיים-תועלתניים הנובעים מן הצורך לרכוש ניסיון תעסוקתי משמעותי בתקופת ההתנדבות, על מנת למצוא את יכולותיהם וכישוריהם ולפרוץ בזירות את גבולות קהילתם. השתלבותם של גברים חרדים בשירות אזרחי מחוץ לקהילתם, מייצרת הזדמנויות לחשיפה הדדית בין מגזרים שונים ולחיזוק האמון והסולידריות בין מגזרים שונים. כך גם מתחזקת והולכת זיקת המתנדבים החרדים למדינה ומוסדותיה.

מילות מפתח: חרדים, הון חברתי, מניעים להתנדבות, שירות אזרחי, מתנדבים חרדים, מסגרות התנדבות.

Haredi (Ultra-Orthodox) Volunteers in Israeli Civilian Service:
Social Capital and Motives for Selecting a Volunteering Setting

Asaf Malchi

Research Section, Ministry of the Economy and Jerusalem Institute of Israel Studies

malchi.asaf@gmail.com

Abstract

This study examines attributes and types of social capital among haredi (ultra-orthodox) men, aged 22 and above and coming from a variety of haredi communities, who volunteer to serve in the Civilian Service in Israel. Drawing on a sample of some 600 haredi men, the research probed how types of social capital influence the choice between "inward" volunteering (within a haredi community) and "outward" volunteering (outside the haredi community). The article also addresses the relation between motives for volunteering and types of social capital among volunteers. The research findings indicate that volunteers coming from relatively "closed" haredi communities, characterized by highly "bonding" social capital, often serve in a haredi setting both for altruistic motives and fear of being exposed to non-haredi people; meanwhile, volunteers coming from relatively "open" haredi communities and having a high level of "bridging" social capital often choose to serve in a general setting outside their ultra-orthodox community, such as the police or a medical emergency service (e.g., Magen David Adom). The latter's choice is anchored in a utilitarian motive, primarily an interest in gaining significant work experience while engaged in voluntary work, thus enhancing their individual capabilities and skills so as to later cross the boundaries of their own community. The involvement of ultra-orthodox men in civilian service outside their community generates opportunities of mutual exposure between the different sectors of the

Israeli population and enhances the trust and solidarity between them, as well as strengthening the haredi volunteers' trust in the state and its institutions.

המסגרת המחקרית

רקע כללי ומטרות המחקר

החברה החרדית לגווניה השונים עוברת זה למעלה מעשור שינויים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים עמוקים, המשפיעים על כלל החברה הישראלית (פרידמן, 1991; לופו, 2003; בראון, 2011; קפלן ושטדלר, 2012; זיכרמן וכהנר, 2012). במקביל הולך וגדל העניין המחקרי בחברה מתבדלת זו ובתמורות הפוקדות אותה (סיון, 1991). עם זאת, רק קומץ מן החוקרים העוסקים בחברה החרדית ניסו לבחון את השינויים החלים בחברה זו באמצעות מדדי ההון החברתי של פרטים וקהילות חרדיות (זנבר, 2010; Berman, 2000).

למרות קיומן של הגדרות שונות למונח 'הון חברתי', יתבסס המאמר הנוכחי על הגדרתו של רוברט פאטנס כדלקמן: "מאפיינים של ארגון חברתי, כדוגמת רשתות חברתיות, נורמות ואמון חברתי, המאפשרים תיאום ושיתוף-פעולה למטרת השגת רווח משותף" (Putnam, 1995:67). לפיכך, הון חברתי הוא נכס קולקטיבי כתוצר ומשאב משותף של הקבוצה המסייע להדדיות ולכידות החברים, מגביר את השיתוף בין הפרטים בקבוצה ותורם לשגשוג הכללי שלה.

מאמר זה מתמקד בהון החברתי של חרדים שהתנדבו לשרת האזרחי בישראל, המהווה כיום כלי מדיניות מרכזי לשילובם של חרדים במשק ובחברה הכללית. שירות זה הנו במסגרת התנדבותית ייחודית וחדשנית שהחלה לפעול ב-2008 כמסלול חלופי לשירות הצבאי עבור גברים חרדים מגיל 22 ומעלה. מסגרת זו כוללת פעילות התנדבותית בתחומי הבריאות, הרווחה, ביטחון הפנים ועוד והמתנדבים בה משרתים בין שנה לשנתיים ורשאים לעבוד בעת שירותם.

מאמר זה בוחן את סוגי ההון החברתי של מתנדבים חרדים במסגרת השירות האזרחי ואת מידת השפעתו של הון זה על בחירת מסגרות-התנדבות שונות: התנדבות מגזרית-מתבדלת בעיקר בתוך מוסדות חרדיים לחינוך מיוחד, לעומת התנדבות במוסדות המשרתים את כלל האוכלוסייה בישראל. בד בבד מצביע המחקר על זיקה ייחודית בין הון חברתי 'מלכדי' והון חברתי 'מגשר', לבין סוגי מניעים שונים להתנדבות. לזיקה זו יש השלכות תיאורטיות ומעשיות כאחת ביחס להבנת התהליכים המתחוללים באוכלוסייה החרדית בפרט ואוכלוסיות-מיעוט בכלל.

בעולם בו מרבית המדינות המפותחות עוסקות ללא הרף בהשלכות החברתיות והכלכליות ארוכות הטווח אשר נובעות מן השונות ומן הגיוון החברתי של תושביהן, הופכת סוגיית השילוב הראוי של קבוצות-מיעוט לסוגיה משמעותית ומרכזית בעיני החוקרים העוסקים בשילובן של קבוצות-מיעוט ומידת תרומתן לקבוצת הרוב. במחקר העכשווי מתנהל שיח ער בין המצדדים בתרומתו של הגיוון החברתי לטוב הכללי ולחיוזק ההון החברתי במדינות של מהגרים, לבין הטוענים כי גיוון חברתי ונוכחות גוברת של קבוצות מהגרים גובים מחיר חברתי כבד ופוגעים בחוסן החברתי של מדינות רב-תרבותיות (Putnam, 2000; Portes & Vickstrom, 2011). בשעה שלמעלה מ-15 מיליון מתושבי אירופה הם מוסלמים, הופכת שאלת שילובם של אזרחים מקבוצות-מיעוט כשווי-זכויות במדינות רפובליקניות לשאלה בוערת בעולם המערבי בכלל

ובישראל בפרט. בישראל מתקיים זה לצד זה, שיח אזרחות אשר נשען על יסוד רפובליקני (מדינה דמוקרטית) מחד-גיסא ועל שיח אתנו-לאומי המדגיש את ההיבט היהודי מאידך-גיסא (קימרלינג, 2001). בתווך חי בישראל מיעוט חרדי גדול המהווה כ-11% מן האוכלוסייה, שייך לקולקטיב היהודי הרחב, אך מתבדל ממנו במרבית ההיבטים הכלכליים, החברתיים והתרבותיים. קבוצות ממייעוט זה מבקשות כיום, בזהירות, להשתלב בהדרגה בחברה הישראלית ולמלא חלק משמעותי יותר מן החובות הרפובליקניות של האזרח למדינתו, בעיקר כדי למצות תגמולים סמליים וחומריים הנובעים משירות צבאי או אזרחי (Levy & Y. Levy, 2007; Sasson-Levy, 2003; Sasson-Levy, 2008; סמוחה, 1983). השתלבות התחלתית זו אינה שלמה והיא כרוכה בקשיים ובחסימים פנימיים וחיצוניים רבים. הציבור הישראלי ומקבלי ההחלטות מתחבטים רבות ביחס לשאלת החובות שהאזרחים החרדים נדרשים למלא, בעיקר ביחס לסוגיית השירות הצבאי – שירות המסמל יותר מכול את השייכות למדינה ואת הרצון לתרום לה. זאת מול ההבנה כי כדי ליצור את השינוי הרצוי ביחסם של החרדים אל המדינה יש למצוא את התנאים הראויים לשילובם בציבוריות הישראלית תוך פגיעה מינימלית באזרחות-חיהם הייחודיים.

מאמר זה בוחן את מניעיהם של חרדים המתנדבים לשירות האזרחי בישראל ביחס להון חברתי שלהם ושל קהילתם וביחס לבחירת מסגרת שירותם ההתנדבותי. ההנחה העומדת בבסיס בחינת המניעים לשירות היא כי אפיון ההון החברתי של מתנדבים אלה ומניעיהם בבחירת מסגרת השירות ההתנדבותי ילמדו על יחסם ומעמדם כאזרחים שווי-זכויות במדינה.

הון חברתי ומניעים להתנדבות - רקע תיאורטי

הון חברתי הוא נכס קולקטיבי ואינדיבידואלי כאחד. הפרט משתמש בהון חברתי על מנת לשפר את מצבו החברתי והכלכלי. שימוש זה מסייע ליצירת הון חברתי חדש, על-ידי פיתוח קשרים חברתיים חדשים ויחסי-אמון רחבים.

העובדה שתחומי-ידע שונים עושים שימוש מגוון במרכיבים סותרים של המושג, יצרה אי-בהירות בהמשגתם התיאורטית של מרכיבי ההון החברתי ובעדויות האמפיריות לקיומו של הון זה. עם זאת, רוב ההגדרות של הון חברתי מייחסות לו תועלות במערך היחסים החברתיים. הניגודים בין ההגדרות השונות של מושג זה מקורם בדיסציפלינות ובשדות המחקר השונים שבהם נעשה שימוש במושג זה ומן העובדה שאת המושג 'הון חברתי' טבעו שלושה הוגי-דעות שהגדירוהו באופן שונה.

בורדייה (Bourdieu), קולמן (Coleman) ופאטנס (Putnam) תרמו רבות להמשגה התיאורטית של הון חברתי, אך מכיוון שכל אחד מהם התייחס למושג זה באופן שונה, נוצרו סתירות וניגודים בין ההגדרות השונות של המושג ואלה עוררו עליו ביקורת של חוקרים שונים. בורדייה רואה בהון החברתי קניין פרטי השייך ליחידים השייכים לקבוצה כלשהי ותלויים באחרים כדי למקסם את מעמדם. מכאן הון חברתי הוא מכשיר בידי הפרט ולא בידי הקהילה, ומטרתו להעצים את מעמדו ומצבו של הפרט בתוך מבנה חברתי נתון (Bourdieu, 1986). קולמן נוקט גישת-ביניים לפיה הון חברתי הוא משאב ציבורי כללי שהנהנים הישירים ממנו הם הפרטים ולא הקהילה או החברה כמכלול. מכאן שהון חברתי הוא משאב קהילתי האמור לסייע ליחידים להגדיל את הונם האנושי והתרבותי (Coleman, 1988).

פטנאם רואה בהון החברתי נכס ייחודי בעל ערך סגולי השייך לקהילה ומוגדר על-פי תכונות הקהילה, כגון רשתות חברתיות, נורמות ואמון הדדי. תכונות אלו אמורות להקל על פעילות הקהילה ועל המגע בין פרטים בקהילה, במטרה להתמודד עם סוגיות הנוגעות לכלל. לפי פטנאם, בקהילות או במדינות בהן יש הון חברתי חזק, ההתמודדות עם סוגיות ציבוריות מוטלת על הקהילה כמכלול ולא על הפרטים המרכיבים אותה בלבד (Putnam, 1993).

לפי התיאוריה של פאטנס, הון חברתי הוא סוג של נכס ומשאב משותף המסייע לרווחת הקבוצה. הבחנתו של פאטנס באשר לסוגים ורמות של הון חברתי השפיעה באופן ניכר על הבנת מושג זה בקהילות, אזורים ומדינות (Putnam, 2000). הרמה הראשונה של הון חברתי מתקיימת בראש וראשונה בתוך קהילות או קבוצות מובחנות ומובדלות (closure) – רמה המוגדרת 'הון חברתי מלכדי' "bonding social capital". הון מסוג זה כולל קשרים חברתיים חזקים ואפקטיביים בתוך הקהילות עצמן ומסייע לפרטים החיים בקהילות עניות, למשל, לפתח יחסים חברתיים חזקים ולפתור בעיות הקשורות למצוקה כלכלית. 'הון חברתי מלכדי' הוא התשתית שעליה נבנים מוסדות חברתיים וקהילתיים חזקים המסייעים לפרט בתוך קהילות ומחוצה להן.

הון מלכדי אינו מסייע בליכוד החברה כולה, אלא מחזק בעיקר את ליכודן של קהילות נפרדות (Portes, 1998). לכן יש לרמה השנייה של הון חברתי חשיבות רבה לנושא מחקר זה. רמה זו של הון חברתי באה לידי ביטוי בקשר שבין קהילות המייצגות הון חברתי מגשר ("bridging social capital") בין קהילות ומגורים שונים (Putnam, 2000). לטענת פאטנס, בניית אמון ושיתוף-פעולה בין קהילות וקבוצות אמורה לסייע בבניית קונסנסוס חברתי רחב וחיזוק הסולידריות החברתית בין קבוצות חברתיות שונות באופן שייצור "מעורבות אזרחית עם הקהילה הרחבה". ככלל, אמון מוכלל ואמון מופשט הם מרכיבים מרכזיים במערך ההון החברתי, כפי שמתאר זאת אוסלנר (Uslaner, 2002). לטענתו, הון חברתי 'מגשר' מאפיין קבוצות הטרוגניות בעלות רמות אמון מוכלל גבוהות ביאחרי.

אחד המדדים המקובלים בספרות לבחינת רמות של הון חברתי, לצד רמת האמון האישי והפוליטי ומידת הסובלנות כלפי הזולת, קשור לבחינת רמות ההתנדבות השונות באוכלוסיות ובמדינות שונות. קהילות בהן שיעורי ההתנדבות של האוכלוסייה גבוהים, מאופיינות כבעלות הון חברתי משמעותי בהשוואה לקהילות או אזורים בהם מידת ההתנדבות של יחידים היא נמוכה (Putnam, 1993). עם זאת, המחקר העוסק בהון חברתי והשפעותיו ברמת הפרט, הקהילה והמדינה, אינו מתחקה אחר ההבדלים בין סוגים שונים של הון חברתי ובחירת מסגרות התנדבותיות שונות בקרב הציבור הכללי ובקרב קבוצות-מיעוט בפרט.

קיים מחקר עשיר העוסק במניעים השונים להתנדבות. הספרות המקצועית מסווגת את המניעים להתנדבות על פני רצף הנע בין מניעים זולתניים (אלטרואיסטיים) למניעים אנוכיים (אגואיסטיים). החוקרים שבחנו מניעים אנוכיים של מתנדבים במסגרות שונות, מדגישים את התועלות שהמתנדב עשוי להפיק ממסגרת הפעילות הוולונטרית אשר בה הוא עוסק, ובהן תועלות הקשורות לרכישת ניסיון תעסוקתי והתנסות במיומנויות שונות האמורות לסייע לו להשתלב בעבודה (צברי-מלר, 2004; קלר, 1976; Clary & Snyder, 1996). תועלות אנוכיות נוספות קשורות לרכישת ידע ופיתוח הפוטנציאל האישי של המתנדב, לצד יצירת קשרים חברתיים אשר לא יוכל לרכוש בדרך אחרת. מלבד זאת, ההתנדבות מעניקה למתנדב גם כלים ותגמולים 'רכיסי'

הבאים לידי ביטוי במלגת-קיום ובמענקים ממשלתיים הניתנים בתום השירות. מנגד, מתנדבים רבים פועלים ממניעים זולתניים אותם רכשו בתהליך החיברות, המבוססים על ערכים המייחסים חשיבות למצוקת החלש בחברה ועל רצון אותנטי לתיקון עולם בחברה בכלל ובקהילתם בפרט (Clary & Snyder, 1991; Cnaan & Goldberg-Glen, 1991; פרס וליס, 1975; זנבר, 2010).

בחברות דתיות – ובחברה החרדית בפרט – נוספים למניעים אלה גם מניעים הנובעים מאמונה דתית ומעולם-ערכים דתי המייחס חשיבות עליונה לחסד וגמילות-חסדים אשר יוצרים ערבות ואחריות הדדית, שהם מרכיבים חשובים של הון חברתי. מערכים אלה נובע הרצון והצורך לתרום לחברה באופן כללי ולחברה החרדית בפרט (סמית ושרביט, 2003). לאור עוצמתם של המניעים החברתיים (הנורמה החברתית לתרום לזולת) והערכים הדתיים (גמילות-חסדים) בחברה החרדית, ומפאת ייחודה של מסגרת השירות האזרחית הממלכתית, חיוני לבחון מהו משקלם של המניעים הזולתניים והדתיים-חברתיים בהשוואה למניעים אנוכיים, בהחלטתם של צעירים חרדים בבחירת מסגרת ההתנדבות, כחלק מן ההון החברתי של מתנדבים אלה. נדגיש כי ההתחקות אחר מניעים אלה נועדה לבחון את תהליך הבחירה במסגרת-שירות קהילתית לעומת הבחירה במסגרת-שירות כללית, בהתאם לסוגי ההון החברתי של המתנדבים.

לעומת המצב בישראל, בה משמש השירות האזרחי בעיקר כתחליף לשירות הצבאי שאינו מאפשר (בדרך-כלל) חשיפה לאוכלוסיות מגוונות – בארצות הברית נחשב השירות ההתנדבותי במסגרת לאומית-אזרחית לאחד המנגנונים המוצלחים והיעילים ביותר ליצירת חברה רבת-תרבותית בעלת ערכים משותפים המאפשרים חיים בצוותא (National Youth Service: NYS). שירות כזה טומן בחובו אפשרויות רבות לצמצום הקיטוב והשסעים החברתיים-תרבותיים באמצעות פעולות המערבות קהילות ואוכלוסיות שונות בחברות שסועות ומקוטבות כמו החברה הישראלית. בישראל השירות האזרחי-לאומי (שא"ל) הוא למעשה כלי חינוכי חיוני בשלב המורטוריום של צעירים רבים (לרוב בגילאי 18-21) אשר בעזרתו ניתן להשפיע על עמדות ותפיסות חברתיות של מתנדבים ובוגרים ולהנחיל להם עמדות ותפיסות שלא נחשפו להן בעבר (Eberly & Gal, 2006).

המחקר של גל ועמיתיו (2003) בחן למעלה מ-450 מתנדבים לשא"ל (ממגזרים שונים בישראל) בשתי נקודות-זמן שונות (בתחילת הפעילות ההתנדבותית ובסיומה) במטרה לזהות שינויים בממדים השונים של הונם החברתי. ממצאי מחקר זה הוכיחו כי לאחר שנת התנדבות התחדדו והשתפרו עמדות המתנדבים בנוגע לסובלנות ל"אחר" ולקשר עם בני קהילתם הקרובה, בעוד שיחסם ועמדתם כלפי רשויות המדינה, הממשל הפוליטי והדמוקרטיה לא השתנו. בעוד שגל ועמיתיו בחנו שינויים במדדי הון חברתי בקרב מתנדבים בשא"ל, הם אינם מספקים מידע על מידת השפעתם של סוגי הון חברתי שונים, כפי שהם מתוארים אצל פאטנס, על בחירת מסגרות ההתנדבות השונות, בתוך או מחוץ לקהילות חרדיות מובחנות.

בטרם נתאר את מערך מחקר זה ומהלכו, חשוב להדגיש כי החברה החרדית אינה עשויה מקשה אחת. זוהי חברה הטרוגנית להפליא, המפוצלת בין שלושה זרמים עיקריים, שווים בגודלם באופן כללי: הזרם הליטאי, הזרם הספרדי-מזרחי והזרם החסידי. מעבר לחלוקה בסיסית זו קיימים גוני-ביניים נוספים של קהילות חרדיות רבות אשר להן השפעה מכרעת על דפוסי ההתנהגות, רמת האדיקות ועולם הערכים השונה במקצת מקבוצה לקבוצה. בהמשך נראה כי

לרקע המשפחתי והקהילתי של המרואיינים נודעת השפעה מכרעת על כלל מאפייני ההון החברתי של המתנדבים החרדים בשירות האזרחי.

במקביל לגידול הדמוגרפי של החברה החרדית, התרחב והשתכלל בעשורים האחרונים המחקר החברתי – העיוני והמעשי כאחד – אשר בוחן את תופעת 'החרדיות' שתפסה מקום נרחב למדי בהווה התרבותית, החברתית והכלכלית של ישראל. מקורותיו האקדמיים של המחקר הבוחן את החברה החרדית נובעים ממגוון רחב ביותר של דיסציפלינות ותת-דיסציפלינות מחקריות, החל מהשדה ההיסטורי-סוציולוגי לענפיו השונים וכלה בעבודות מתחומי הכלכלה, הגיאוגרפיה, הדמוגרפיה, המגדר והתרבות. ברם, למרבית הפלא מסתבר שהמחקר האקדמי המגוון העוסק בחברה החרדית כמעט שאינו בוחן היבטים שונים של הון חברתי או סוגים של הון חברתי בקהילות החרדיות השונות בארץ ובעולם באמצעות השימוש במושג זה עצמו – דבר הנובע, ככל הנראה, מהנחת-יסוד בסיסית המייחסת למרבית הקהילות החרדיות הון חברתי גבוה. גם אם הנחת-יסוד זו נכונה, היא מחייבת בוודאי מחקר יסודי וייעודי בנושא זה שנבחן עד כה באופן עקיף ודל למדי (זנבר, 2010; ברמן, 2000).

שאלות המחקר

באופן רשמי וכחלק מיעדי הממשלה, השירות האזרחי בישראל אמור לגשר בין עולם התורה לעולם העבודה, שבמסגרתו רוכשים המתנדבים החרדים כלים בסיסיים להשתלבות בשוק התעסוקה הכללי ולהיכרות טובה יותר עם האוכלוסייה הכללית. יעדים נוספים המיוחסים לשירות האזרחי-לאומי בישראל הם חיזוק הקשר בין הפרט למדינה, הפחתת האי-שוויון בין אוכלוסיות המשרתות בצבא לבין אלו שאינן משרתות בו, יצירת תועלת למדינה, לחברה ולקהילה, וכאמור: העצמת היכולות של המתנדבים והכנתם לשוק העבודה. עם זאת, מסיבות שונות שיתוארו בהמשך, מעדיפים חלק מבני הישיבות החרדים להתנדב למסגרות-שירות קהילתיות בתוך המגזר החרדי. לרוב התנדבות זו אינה מספקת להם את הכלים הנדרשים להשתלבות בשוק העבודה ובמסגרות של לימודים כלליים. ניתן לשער כי הבחירה במסגרות-שירות קהילתיות בתוך המגזר החרדי מושפעת במידה רבה ממאפייני ההון החברתי של מתנדבים אלה. על בסיס השערה כללית זו עולות שאלות המחקר הבאות:

- האם ובאיזו מידה משפיעים סוגים ורמות שונות של הון חברתי של מתנדבים חרדים בשירות האזרחי על בחירת מסגרות השירות שלהם, מחוץ או בתוך החברה החרדית?
- באיזו מידה משפיעים מניעים תועלתניים-אנוכיים – לעומת מניעים זולתניים וחברתיים-דתיים – על בחירת מסגרת השירות האזרחי של מתנדבים אלה, ומה משקלם של מניעים אלה ביחס לסוגים שונים של הון חברתי במערך הבחירה של מסגרת זו?
- האם ישנם הבדלים בזיקה למדינה, למוסדותיה ולאוכלוסיות הלא-חרדיות מצד מתנדבים חרדים המשרתים בתוך החברה החרדית, וזאת בהשוואה למתנדבים חרדים המשרתים מחוץ לחברה זו?

שיטות החקירה

בשל ייחודה של אוכלוסיית המחקר, המאופיינת כ'חברת הלומדים' (פרידמן, 1991) וכחלק מ'תרבות המובלעת' (סיון, 1991) ולאור מורכבות שאלות המחקר, הוחלט לערוך את המחקר הנוכחי במתווה המשלב חקירה פּוּמּוּתֵנִית עם חקירה איכותנית (mixed methods) והנשען על

מערך-מחקר 'מובלע' (embedded research design) אשר בו החקירה האיכותנית היא חלק הארי במתודולוגיה המחקרית. גישה זו מאפשרת טריאנגולציה של נתונים ומאפשרת לחזק את מהימנות הממצאים. שילוב בין השיטות יאפשר להקיף היבטים שונים של אוכלוסייה מגוונת זו ולספק מענה לשאלות המחקר המוצגות לעיל.

חקירה כמותנית: הנדבך הכמותני הקדים את האיכותני והוא נשען על ניתוחים ועיבודים סטטיסטיים מיוחדים שנערכו על בסיס סקר-עמדות כמותי נרחב אשר בוצע במסגרת מחקר-הערכה של מנהל המחקר של משרד הכלכלה על האוכלוסייה הנדונה (מלחי, 2011). הסקר נערך בתחילת 2011 והקיף 605 מתנדבים חרדים 'חדשים' מתוך 620 (97.5%) שפעלו במסגרת התנדבותית כחודשיים עד שלושה לאחר כניסתם לשירות האזרחי (שיעורי ההיענות הגבוהים הושגו הודות לסיועה של מנהלת השירות האזרחי באיתור המשיבים באמצעות מכתב מקדים). הממצאים הכמותיים מלמדים כי בשנת 2011 שירתו כ-73% מכלל המתנדבים החרדים במסגרות-שירות פנים-קהילתיות במגזר החרדי, והשאר שירתו במסגרות כלליות מחוצה לו.

הסקר מבוסס על שאלון מובנה המכיל ברובו שאלות סגורות אשר תוקפו על-ידי סקרים קודמים שבחנו הון חברתי של אוכלוסיות-מתנדבים אחרות (גל, 2003) ועל-ידי כלים ושאלונים מתוקפים ומהימנים נוספים לבחינת הון חברתי, כגון אלה שעליהם ממליץ הבנק העולמי בחוברת-הדרכה למדידת הון חברתי בארצות מתפתחות (Grootaert et al., 2003). במהלך הניתוח הכמותני נעשה ניסיון לבחון קשרים בין משתנים ובין רמות שונות של הון חברתי לבין בחירת תחום ומקום השירות על ידי מתנדבים חרדים בשירות אזרחי. בנוסף נבחנו גם הבדלים סטטיסטיים בין מתנדבים בתוך הקהילה החרדית לבין אלה שהתנדבו מחוצה לה. הנתונים והממצאים הכמותיים המוצגים במאמר זה מלמדים על תכונותיה ומאפייניה הכלליים של אוכלוסיית המתנדבים החרדים בשירות האזרחי, ואליהם מתלווה פרשנות מעמיקה של הממצאים האיכותניים.

הסקר כלל את המרכיבים הבאים:

- א. **רקע התנדבותי כללי:** כמו התנדבות בעבר והיקפה, סוג ההתנדבות, ועוד;
- ב. **סביבת המתנדב ומידת תמיכתה בשירות האזרחי:** מידת התמיכה של בני-משפחה וחברים בהשתלבות בשירות האזרחי, היכרות עם ההטבות למתנדב, ועוד;
- ג. **אפיון עבודת ההתנדבות בשירות האזרחי:**¹ סוג התפקיד ההתנדבותי, מקום השירות, היקף השירות, ועוד;
- ד. **המניעים להתנדבות:** אחריות כלפי המדינה, חלופה מועדפת לשירות צבאי, רצון לתרום לזולת ולקהילה, רצון להתנסות, להרחיב אופקים, ועוד;
- ה. **מדידת הון חברתי וסוגי אמון:** מידת האמון בשכנים ובמכרים לעומת זרים, מידת האמון במשטרה ובבית המשפט, מידת השייכות לקהילה ומידת ההיכרות עם צורכי הקהילה;
- ו. **מצב ורקע תעסוקתי:** עבודה נוכחית ועבודה לפני השירות, היקף המשרה, סוג המשרה, רמת השכר, ועוד;

ז. **פרטים סוציו-דמוגרפיים:** גיל, מצב משפחתי, מספר ילדים, יישוב המגורים, מצב תעסוקתי של בת הזוג, השתייכות לזרם חרדי, ועוד.

חקירה איכותנית: המחקר האיכותני מבוסס על חקירה איכותנית-פרשנית בהתאם לגישה קונסטרוקטיביסטית המדגישה את המבט הפרשני של החוקר שאינו נמנה עם האוכלוסייה הנחקרת. הגישה הפרשנית-קונסטרוקטיביסטית מתייחסת למציאות החברתית-אנושית כתלויה בהבניות ובאינטראקציות אנושיות הנובעות מיצירת קשרים שונים. המציאות היא סובייקטיבית, תלויה מאוד באווירה החברתית של המתבונן ונתונה לפרשניות שונות ואף מנוגדות, והיא אמורה להפיק תובנות עמוקות החושפות את הסב-טקסט של הנאמר ואת המבנים החברתיים הפנימיים של קבוצת המתנדבים החרדים בשירות האזרחי. המבט הפרשני מאפשר הבנה מעמיקה יחסית של סיטואציה חברתית מסוימת בנקודת-זמן מוגבלת, בדומה מאוד למצב בו ירואיינו המתנדבים החרדים בשירות. החקירה האיכותנית מספקת קטגוריות חברתיות פנימיות (בעזרת ניתוח תמטי מדרגה ראשונה ושנייה) מעולמם של המרואיינים החרדים. לפיכך, בעזרת שילוב בין הממצאים הכמותיים לראיונות האיכותניים, נחשפו גווי-ביניים שונים בקרב אוכלוסיית המתנדבים החרדים ביחס להונם החברתי ולמידת השפעתו על בחירת מסגרת השירות ההתנדבותי.

לצורך החקירה האיכותנית אותרו ורואיינו בקיץ 2012 כ-30 מתנדבים חרדים (גברים בלבד) בארגונים ובמוסדות שונים באזור ירושלים. מתנדבים אלה רואיינו בשלבים שונים של השירות בראיונות-עומק מובנים-למחצה, שנמשכו כשעה בממוצע והתבססו על התיאוריה של King (2004) להבניית ראיונות-עומק. מטרת הראיונות נועדה לאפיין את סוגי ואת רמות ההון החברתי של המרואיינים ולבחון את מידת ההשפעה של הון זה על בחירת המסלול ומקום השירות של המתנדבים. המתנדבים החרדים חולקו לשלוש תת-קבוצות זהות בגודלן (10 מתנדבים בכל תת-קבוצה) על-פי שלבי-כניסתם לשירות ומקום התנדבותם, לפי החלוקה הבאה: (א) מתנדבים במסגרות קהילתיות אשר בהן מרבית העובדים והמנהלים הם חרדים; (ב) מתנדבים במסגרות כלליות אשר בהן מרבית העובדים, קהל הלקוחות והמנהלים אינם-חרדים; (ג) מתנדבים חדשים בשירות האזרחי ממִגוון קהילות חרדיות שונות. הבחירה במתנדבים חדשים נובעת מן הצורך לבחון את סוגי הונם החברתי ללא השפעה אפשרית של חוויית השירות עצמו על רמת ההון החברתי של מתנדבים אלה.

להלן מרכיבי ההון החברתי אשר נבדקו במחקר הנוכחי:

1. סוגי רשתות חברתיות והשתייכות קהילתית; מרכיב זה נבחן על-ידי אפיון סוגי החברים והמכרים של המשיבים בסקר הכמותי והאיכותני.
2. מידת העניין בהתנדבות מחוץ לקהילה החרדית;
3. רמות אמון וסוגי אמון שונים; מרכיב זה נבדק באמצעות בחינת מידת האמון בשכנים ובמכרים בקהילה לעומת מידת האמון בזרים. בראיונות האיכותניים נשאלו המרואיינים שאלות שונות ביחס למידת אמונם בסביבתם; לדוגמה: "במידה ותאבד את ארנקך בשכונתך, האם אתה מאמין שהארנק יושב לך?"

4. מידת הלכידות הקהילתית בקרב הקהילות אליהן משתייכים (או לא משתייכים) המתנדבים החרדים; בסקר הכמותי נבדק היבט זה באמצעות השאלה: "באיזו מידה מקובל שאנשים בשכונתך יסייעו לחלשים בקהילה?"

ממצאים עיקריים

שירות בחברה החרדית או מחוצה לה: מסגרת קהילתית ומשפחתית וסוגי רשתות חברתיות ההבדלים בין הזרמים החרדיים משפיעים על מידת העניין בהתנדבות מחוץ לקהילה ועל בחירת מקום השירות, מחוץ או בתוך החברה החרדית. הממצאים הכמותיים מלמדים כי מבין הזרמים החרדיים העיקריים, הזרם החרדי-ספרדי מגלה את הנכונות הגבוהה ביותר להתנדב בקרב אוכלוסיות שאינן חרדיות, לעומת שני הזרמים החרדיים האחרים. למעלה מ-44% מן המתנדבים החרדים-ספרדים הצהירו כי היו מעוניינים במידה רבה או אף רבה מאוד לשרת בקרב אוכלוסייה שאינה חרדית (לוח 1). עם זאת, עמדותיה המוצהרות של קבוצה זו אינן מעידות על התנהגותה בפועל. שכן, רק כרבע (26.7%) מחבריה מתנדבים למעשה מחוץ לחברה החרדית, וזאת בדומה מאוד לשיעור המתנדבים מיתר הזרמים החרדיים.

לוח 1:

מידת העניין להתנדב בקרב אוכלוסייה שאינה חרדית ומקום השירות בפועל לפי זרם חרדי, אחוזים מכל זרם

זרם חרדי				מוכנות לשרת מחוץ לחברה החרדית ומקום השירות בפועל
חרדים בלתי מזוהים	חרדים ספרדים	חרדים חסידיים	חרדים ליטאים	
N = 24	N = 195	N = 141	N = 200	מספר
מידת העניין להתנדב מחוץ לחברה החרדית				
100.0	100.0	100.0	100.0	סה"כ
45.8	44.6	19.5	31.0	במידה רבה או רבה מאוד
41.7	26.9	26.3	26.7	במידה בינונית
12.5	28.5	54.1	42.2	במידה מועטה או בכלל לא
מקום השירות בפועל				
100.0	100.0	100.0	100.0	סה"כ
26.1	26.7	24.1	22.0	מחוץ לחברה החרדית
73.9	73.3	75.9	78.0	בתוך החברה החרדית

מקור: עיבודים מיוחדים מתוך מלחי, 2011: מתנדבים חרדים בשירות אזרחי-לאומי: מאפייני השירות ופרופיל תעסוקתי של המתנדבים, מנהל המחקר, משרד הכלכלה.

ניתן ליישב את הפער הרב בין עמדותיהם המוצהרות של המתנדבים מול התנהגותם בפועל המשתקפת מן הנתונים, בחשש מן החשיפה לתרבות ולאורח החיים של הציבור החילוני – חשש שנחשף בחלקו בראיונות העומק האיכותניים. שיעור דומה של נכונות להתנדב מחוץ לחברה החרדית ניתן למצוא בקרב הקבוצה שאינה משייכת עצמה לאחד מן הזרמים העיקריים – חסידים, ליטאים או ספרדים. בין חברי קבוצה זו, אשר יאופיינו וינתחו בהרחבה בחלק האיכותני, ניתן למנות את האוכלוסיות החרדיות הבאות: חרדים 'חוצניקים', בניס לבעלי-תשובה, חרדים מודרניים וחרדים-לאומיים, אשר שייכים כביכול לשולי החברה החרדית. 12.5% בלבד ממתנדבים אלה הביעו התנגדות לשרת בקרב האוכלוסייה שאינה חרדית. כמו כן, למעלה מרבע ממתנדבים אלה (כ-26%) שירתו מחוץ לחברה החרדית. ממצאים אלה באים לידי ביטוי בניחות האיכותני שיווא להלן, המלמד על פתיחות רבה של בני קבוצה זו ביחס לאפשרויות ההתנדבות מחוץ לחברה החרדית.

הממצאים האיכותניים שלהלן תומכים במידה רבה בניחות הכמותי. המתנדבים בתוך החברה החרדית שייכים רובם לזרמים הליטאי והספרדי, המייחסים חשיבות רבה ללימודי-קודש ולהתמדה בהם לאורך שנים. מתנדבים אלה שייכים לזרמים מתבדלים יחסית בחברה החרדית, המבקשים לשמר את דפוסי ההתנהגות ואת הערכים החרדיים-תורניים. למרות הרקע המסורתי הפתוח יחסית של חלק מבני הקהילות החרדיות-ספרדיות, אימצו אלה מאפיינים וסממנים רבים של הזרם הליטאי בחברה החרדית, המאופיין בשמרנות יחסית, בדבקות בערך לימוד התורה ובהיבדלות מהחברה הכללית (לופו, 2003: ליאון, 2009).

לרוב ממשכיכים מתנדבים משני זרמים אלה ללמוד במסגרת ה'כולל' במהלך שירותם ההתנדבותי. לדוגמה, כך תיאר אחד מהמראיינים החרדים-ספרדים, שהתנדב במסגרת תורנית-ישיבתית, את תקופת ילדותו:

"גדלתי בשכונת סנהדרייה [שכונה חרדית בצפון-ירושלים] בחממה של חרדים. לכן אצל חילוני, או בסביבה חילונית, ארגיש תמיד זר".

רשתות חברתיות

הרקע המשפחתי והקהילתי של אוכלוסיית המתנדבים המשרתים בחברה החרדית ומחוצה לה, משפיע באופן ניכר על סוגי הרשתות החברתיות של שתי קבוצות המתנדבים, כמתואר להלן. למתנדבים החרדים בישיבות לילדים ולנוער חרדי בסיכון יש בעיקר חברים חרדים בני-גילם אשר למדו אתם בישיבה הגבוהה. מידת היכרותם עם אנשים שאינם חרדים היא נמוכה למדי ומסתכמת בעיקר בהיכרויות מזדמנות עם אנשים חילונים או דתיים-לאומיים, אך לרוב אין מדובר בחברויות מחייבות אלא בהיכרות שטחית בלבד. ההיכרות עם ה'אחרים' – שאינם חרדים – מבוססת על קשרי-עבודה או על קשרים אינסטרומנטליים בלבד. הרשתות החברתיות החשובות ביותר בעיניהם הן המשפחה הקרובה וחברים לספסל הלימודים מישיבה גבוהה (גילאי 17-20). את אופי החברות עם חברים אלה, היטיב לתאר א', חרדי ליטאי בן 23 מבני-ברק:

"חברים בישיבה הם כמו אחווה בין חברים בצבא, בתנאים קשים יחסית. חיינו יחד כמו באחוות לוחמים. אתה קם כל בוקר באיזה חדר עם אותו בן-אדם עם הזיעה שלו יום יום. זו חברות מאוד חזקה, כיוון שגדלנו יחד".

מרואיין אחר, חרדי ליטאי בן 25 מירושלים, הדגיש תחושות דומות למדי ביחס לסוג החברות עם עמיתיו לישיבה הגבוהה:

"החברים הטובים ביותר הם החברים מהישיבה בה למדתי. יש לנו אותם תחביבים ונושאי-שיחה ויש הרבה דמיון באופי ובסגנון. אנו חולקים את אותן חוויות יחדיו וחושבים באותו אופן".

רבים מהחונכים החרדים בישיבות לילדים ולנוער בסיכון, תיארו סוג זה של חברות ואחוה בין צעירים בני-גילם כחברות המשמעותית ביותר בשלב זה בחייהם – זאת בנוסף לקשר ההדוק עם בני-משפחתם הקרובים (בת הזוג, הורים, אחים או גיסים). הואיל ומתנדבים אלה למדו בישיבות ליטאיות או ספרדיות, סביר מאוד להניח כי חבריהם ועמיתיהם הטובים ביותר שייכים לאותו זרם חרדי. יחסי החברות והקשרים במסגרת תהליך החברות (socialization) האינטנסיבי בישיבות התורניות, מתוארים היטב במחקריה של שטדלר (2001). לעומתם, המתנדבים במסגרות הכלליות מאופיינים ברשתות חברתיות הטרוגניות יותר משל עמיתיהם המתנדבים במסגרות קהילתיות מתבדלות. מתנדב מרקע חסידי המשרת במשרד ממשלתי היטיב לתאר הבדלים אלו:

"יש לי את כל סוגי החברים בגלל הישיבות בהן למדתי. יש לי חברים חרדים, חסידים, ליטאים, חילונים. יש לי גם חברים פנקיסטים ויש לי באמת חברים מכל סוג שהוא. איפה שלמדתי ועבדתי הצלחתי להכיר וללמוד הרבה מאוד סוגים של חברים".

תיאור זה מלמד על השוני הרב בין מִסְגָּרוֹן הרשתות החברתיות הרחב למדי שיש למתנדבים החרדים המשרתים מחוץ לחברה החרדית, בהשוואה לאלה המתנדבים במסגרות קהילתיות חרדיות, אשר רובם שומרים על חברויות ועל רשתות חברתיות 'סגורות', הכוללות היכרויות שטחיות בלבד עם מכרים שאינם חרדים. בתיאור זה ניתן לזהות סוג של פתיחות ונכונות להתקשרות וחברות – חלקה הדוקה ואינטנסיבית וחלקה פחות – עם צעירים בני-גילם המגיעים מרקע חברתי-תרבותי אחר ומרמת-דתיות שונה לחלוטין משלהם. יש לציין כי הבחנה זו נשענת על הממצאים האיכותניים בלבד. בניתוח הממצאים הכמותיים לא נמצאו הבדלים ניכרים בסוגי הרשתות החברתיות של המתנדבים החרדים במסגרות-שירות שונות.

כאמור, חלק מן המרואיינים בקבוצה זו הם בניס לבעלי-תשובה או כאלה שחיו במשפחות מסורתיות-דתיות, ועוד בגיל צעיר התחזקו ואימצו אורח-חיים חרדי מלא. במקרים כאלה יש שוני משמעותי בין מתנדבים אשר בעת הריאיון עמם השתייכו למחנה החרדי-לאומי, לבין מתנדבים אשר הציגו עצמם 'חרדים מבית'.

ניתן גם לראות קשר הדוק בין הרקע החינוכי והמשפחתי של המתנדבים במסגרות הכלליות, לבין סוגי הרשתות החברתיות שיש לאוכלוסייה זו. ייחודן של רשתות חברתיות פתוחות אלו בולט לעומת האחידות החברתית של החרדים המתנדבים במסגרות קהילתיות סגורות, שלמרביתם רשתות חברתיות סגורות. כפי שנראה בהמשך, לסוגי רשתות אלו ולרקע המשפחתי-קהילתי, יש השפעה רבה על סוגי האמון ורמות האמון שהמתנדבים החרדים נותנים בזרים ובאנשים מקהילתם.

רמות וסוגי אמון

הממצאים הכמותיים מעידים על דמיון רב במידת האמון שהמתנדבים משתי קבוצות המחקר נותנים בשכניהם ובמכריהם בקהילה או בשכונה הקרובה. בשתי קבוצות המחקר, למעלה משני שלישים מן המשיבים (כ-67%) נותנים אמון רב או רב-מאוד בשכניהם ובמכריהם. זאת לעומת כרבע מן המשיבים (23%-25%) אשר נותנים אמון בינוני בשכניהם. גם כאן מלמדים הממצאים האיכותניים על שוני בין שתי קבוצות המתנדבים – שוני שאינו נחשף בסקר הכמותי. מידת האמון הפנימי בתוך קבוצת השייכות (closure) היא יוצאת-דופן בחלק מן הקהילות החרדיות בהשוואה למידת הביטחון שחשים אל מכרים באזור המגורים. מתנדב בן 24 מרקע חסידי, המתגורר במודיעין-עלית ומתנדב בארגון-חסד חרדי, מבטא תחושות אלו היטב:

"במקומות אחרים בארץ, אם אתה משאיר אופניים או עגלת-ילדים בחוץ, היא פשוט תיעלם. אצלנו זה כמעט לא יקרה, רק אולי אם יש עובדים זרים בסביבה. זה מדהים. אדם יכול לתלות חליפה בישיבה או בבית-כנסת עם דברי-ערך ושום דבר לא ייעלם. אם יש גניבות אז זה ממש חריג. אם ארנק ייעלם לי בטעות, אז הוא יחזור אליי כמעט בוודאות... על כלל האנשים אני לא סומך. על הסביבה הקרובה אני סומך מאוד. אני חי בסביבה בטוחה. יש למשל השבת אבדה. אני יכול לסמוך על אנשים רבים בקהילה בדברים מסוימים, אבל לא בדברים שיש בהם פיתוי או חשש לגניבה".

הרושם העולה מן הראיונות הוא כי ברוב השכונות והיישובים החרדיים ישנה נורמה של אמון-הדדי רב בין שכנים וחברים בקהילה, אם כי אמון זה פוחת במידת-מה כאשר מדובר בשכונה גדולה או אזור בו יש תנועה ערה של זרים שאינם חרדים.

אנשים זרים, לעומת זאת, זוכים ליחס מסויג וחשדני מצד מתנדבים חרדים במסגרות קהילתיות. כאשר נשאלו המתנדבים באיזו מידה היו סומכים על אנשים שאינם חרדים (בסיטואציות שונות), חזרו מרביתם על הביטוי: "כבדהו וחשדהו" – ביטוי השאוב מן המקורות (דְּרַךְ אֶרֶץ רָבָה ה') וכוונתו היא שיש לכבד כל אדם באופן סביר אך אין לתת בכל אדם אמון מלא אלא לנהוג בו מידה מסוימת של חשדנות וביקורתיות זהירה. בהמשך נראה כי חלק מן המרואיינים המתנדבים במסגרות כלליות שמחוץ למגזר החרדי, נשענים על ביטוי זה ונוקטים גישה דומה כלפי זרים, אך בעוצמה פחותה, כפי שהתבטא אחד מהם:

"כבדהו וחשדהו לא 'על עיוור' [אלא] לפי העניין. יש מקומות שסומכים [בהם] יותר ויש פחות, לפי סוג הקשר עם האדם. אני מכבד, אבל אני לא נותן אמון מלא באף אחד".

לעומת זאת, מרבית המתנדבים במסגרות-שירות כלליות הם בעלי הון חברתי 'מגשר' ולרובם מניעים אנוכיים-תועלתניים הקשורים בדרך-כלל בצורך לרכוש ניסיון מקצועי במסגרות מוסדיות מקצועיות כגון משרדים ממשלתיים, עיריות, מד"א ועוד. הצורך לרכוש ניסיון מקצועי בשוק העבודה, בשילוב רמות-אמון גבוהות יחסית של קבוצה זו ב'אחרים' שאינם חרדים (וקיומן של רשתות חברתיות פתוחות בקרבם), מאפשר להם להיחשף לאוכלוסיות מגוונות ועל כן הם יכולים לבחור מסגרות-שירות מחוץ למרחב החרדי. לעומת זאת מעידים ממצאי החקירה האיכותניים כי למרבית המתנדבים החרדים במסגרות הקהילתיות יש הון חברתי 'מלכד', אשר בצירוף מניעים

זולתניים (אלטרואיסטיים) וחברתיים-דתיים משפיעים על בחירת מסגרת השירות בחברה החרדית. חששם מחשיפה לאוכלוסיות שאינן חרדיות, ואמונם הנמוך באנשים שאינם חרדים, השפיעו אף הם על בחירת מסגרת השירות הקהילתי.

לכידות חברתית ונורמות של הדדיות מוכללת (generalized reciprocity)

נדגיש שוב כי החקירה האיכותנית מזהה הבדלים רבים בסוגי וברמות ההון החברתי של מתנדבים חרדים מקהילות וממסגרות-שירות שונות. אך חרף הבדלים אלה (המסייעים להבין טוב יותר את ההטרונגניות החרדית) נדמה כי הממצאים הכמותיים דווקא מטשטשים לעתים הבדלים חברתיים מהותיים. דוגמה טובה לכך ניתן למצוא בממצאים כמותיים המעידים על כך שמרבית המתנדבים החרדים, ללא הבחנה בין מסגרות השירות, נהנים ממידה גבוהה מאוד של עזרה הדדית וסולידריות קבוצתית משמעותית. כ-78% מכלל המתנדבים הצהירו כי מידת מחויבותם הקהילתית לחלשים ולנזקקים בקהילתם היא גבוהה מאוד (לוח 2).

הסכמה רחבה זו להיגד הנ"ל ביחס למידת העזרה וההתנדבות בתוך החברה החרדית, מבטאת היטב את הלך הרוח ותפיסת 'עולם החסד' של כלל המתנדבים החרדים. ברם, הסכמה זו אינה מאפשרת להבחין בדקויות חברתיות ותרבותיות בין מתנדבים מזרמים חרדיים וקהילות חרדיות מגוונות, המובחנות אך ורק באמצעות החקירה האיכותנית שעליה נשען מחקר זה.

לוח 2:

**מידת ההסכמה של מתנדבים חרדים לשירות אזרחי עם ההיגד:
"מקובל שאנשים בקהילתך יתנדבו ויעזרו לחלשים בתוך הקהילה".
אחוזים**

ציון	מידת ההסכמה עם ההיגד	אחוזים
	סה"כ	100
1	מסכים בהחלט	78.1
2	מסכים	17.0
3	לא בטוח	3.2
4	לא מסכים	1.2
5	בהחלט לא מסכים	0.5
ממוצע		1.3

מקור: מלחי, 2011

הממצאים האיכותניים מלמדים כי על-אף העובדה שמרבית המתנדבים מחוץ לקהילות החרדיות אינם שייכים לקהילה חרדית מוגדרת, באפשרותם להסתייע בשכניהם בעת הצורך או לשאול מהם חפצים כמעט ללא תמורה ובכל עת. הרושם המתקבל מן הראיונות עם מתנדבים אלה הוא שבקהילות החרדיות – הליטאיות והספרדיות כאחד – ואף יותר מכך בקרב חצרות החסידים – מקובל מאוד להסתייע בשכנים לצורך טיפול והשגחה על ילדים, שאילת טובין, סיוע כלכלי, ועוד. עזרה הדדית זו מגדירה ומחזקת במידה רבה את גבולות השייכות לקהילה מובחנת. מרואיין ליטאי בן 27, החי בשכונה מעורבת בירושלים, תיאר את אופן קבלת הסיוע משכנים ומכרים באזור-מגוריו כך:

"כמובן שיש עזרה מהשכנים! מה השאלה בכלל! הרבה פעמים עוזרים לנו בשמירה על הילדים בזמן שאשתי לומדת אחה"צ. מתי שצריך עוזרים. זה תלוי במעגלים,

בחברים ובקשרים שיש לך. יש אנשים יותר פתוחים ויש כאלה שפחות. אבל אם אתה לא משאיל – אתה לא שכן".

מרואיין ליטאי אחר מבני-ברק, אשר החל להתנדב בבית החולים 'מעניי הישועה' בעירו, מתאר באופן קולע את היקף הסיוע שהקהילה מעניקה לפרט בעת צרה. הוא מתאר גם את היתרונות שיש לשייכות הקהילתית. עם זאת, ניתן להתרשם כי זהו תיאור דוגמטי למדי ולא תיאור פרטני של החסד בקהילתו:

"כל דבר שאני צריך ויש מישהו שיכול לתרום אותו, אז זה הדבר החשוב ביותר. זה בכל דבר: טליתות, תרופות, ציוד רפואי, ארגוני-תמיכה לחולים. אנחנו עוטפים את הכול. אם אתה מחוץ למעגל [של הקהילה] זה לא אומר שלא תוכל להיכנס למעגל. אבל אתה לא תדע למי יש לתת".

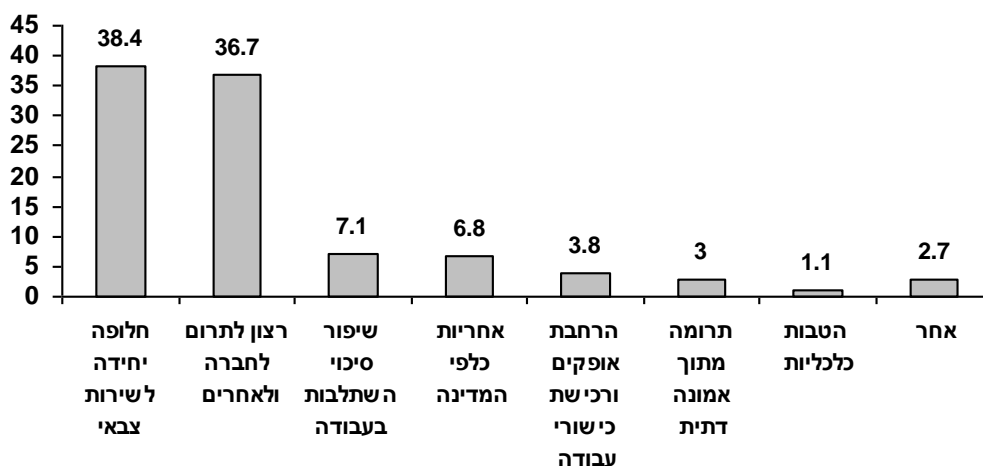
במקרים רבים תוארה גמילות החסדים והעזרה ההדדית כחלק ממכלול הפעילויות החברתיות והקהילתיות המתקיימות במסגרת בתי הכנסת, הישיבות והקהילות. כלומר, חרף העובדה שקיימים לא מעט ארגונים המסייעים למגוון נזקקים מכל הקהילות החרדיות, השייכות לקהילה או למוסד תורני מאפשרת עדיין קבלת עזרה וסיוע נרחב ומשמעותי.

בחירת מסגרת ההתנדבות: בין מניעים אנוכיים-אינסטרומנטליים למניעים זולתניים (אלטרואיסטיים)

כפי שהוסבר לעיל, הבחירות בשדה ההתנדבות נעות על-פני רצף של מניעים, החל ממניעים אישיים אנוכיים וכלה במניעים זולתניים, כמו גם בהתאם לנורמות חברתיות ודתיות של אוכלוסיות שונות (Baron & Byrane, 2003). בחינת סוגי ההון החברתי של המתנדבים החרדים בשירות האזרחי מחייבת אפוא לבחון את כלל המניעים שהובילו אותם לבחירת מקום-שירות זה. המניעים המרכזיים להשתלבות בשירות האזרחי מוצגים בתרשים 1 דלעיל שני המניעים המרכזיים להצטרפות לשירות האזרחי בקרב כלל המתנדבים החרדים בסקר הנוכחי הם מנוגדים ומשלימים בעת ובעונה אחת. המניע המרכזי קשור לעובדה שהשירות האזרחי הוא חלופה נוחה לשירות הצבאי עבור צעירים חרדים רבים. 38.5% מכלל המתנדבים החרדים הצהירו כי זהו המניע העיקרי לפנייתם לשירות האזרחי. מניע שני בחשיבותו (36% מכלל המשיבים) הוא רצון המתנדבים החרדים לתרום לחברה ולזולת.

תרשים 1:

מניעים מרכזיים להשתלבות בשירות אזרחי (באחוזים מכלל המתנדבים החרדים)

מקור : מלחי, 2011

נראה כי בקרב כלל המתנדבים פועלים מניעים תועלתניים-אינסטרומנטליים ברורים הכרוכים בפטור הסופי משירות צבאי, רכישת כישורי-עבודה והגדלת סיכויי-השתלבות בעבודה במהלך או בתום השירות, וזאת בדומה לממצאים קודמים בתחום זה (צברי-מלר, 2004). עם זאת ניתן להיווכח כי גם למניעים הזולתניים – ביניהם הרצון לתרום לחברה ולאחרים – ובמקרה הנוכחי בעיקר בתוך החברה החרדית – יש משקל רב לצד המניעים הדתיים (3% בלבד מכלל המשיבים) אשר מתוארים במחקריהם של סמט ושרביט (2003). מתקבל הרושם כי מערך המניעים מורכב משילוב בין מניעים אנוכיים למניעים זולתניים, אשר מושפעים מאופיו של השירות האזרחי המתגמל את המתנדבים באופן שוטף באמצעות מלגת-קיום, מענקי-שחרור ועוד, וזאת בדומה לממצאיהם של כנען וגולדברג-גלן (Cnaan & Goldberg-Glenn, 1991).

ממצאים אלה תומכים בממצאים האיכותניים, לפיהם ניתן להתרשם משילוב של מניעים אנוכיים עם מניעים זולתניים בפנייה לשירות האזרחי בקרב חלק גדול מהמרוויינים. בנוסף ניתן להיווכח שהמניע הכרוך במחויבות כלפי המדינה אינו משמעותי בקרב מרבית החרדים המתנדבים לשירות האזרחי. פחות מ-7% ציינו כי היה זה המניע המרכזי להצטרפותם לשירות. ממצא זה אינו מפתיע לנוכח החינוך החרדי המתבדל הניתן בכל החוגים והזרמים החרדים, שאינו מייחס למדינה ערך עליון (shtadler , Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2009).

ואכן, רק מיעוט קטן מן המתנדבים החרדים שהשתתפו בסקר הצהירו כי הצטרפותם לשירות האזרחי נעשית מתוך תחושת מחויבות ואחריות אזרחית למדינה. נראה כי מניעיהם העיקריים בכניסה לשירות קשורים בצורך בתעסוקה, אשר ללא השירות האזרחי יתקשו לממשו. מכיוון שהשירות האזרחי הוא חלופה נוחה לשירות הצבאי, ההשתתפות בשירות זה מעניקה לבוגרים אפשרות פורמלית להשתלב בשוק העבודה ללא מגבלות חוקיות החלות על אברכים ובני-ישיבות השייכים להסדר הנקרא 'תורתו אומנותו' (ומנועים באופן רשמי מעבודה או מרכישת מקצוע). עם זאת, המניע האלטרואיסטי הוא דומיננטי למדי ומהווה שיקול משמעותי בהחלט ברצון לתרום לזולת ולחברה ככלל.

נוכחנו לדעת כי שני המניעים העיקריים לפנייה לשירות האזרחי, קשורים בבירור עם שני קטבים אלה, המיוצגים על-ידי 'החלופה היחידה לשירות צבאי', הכוללת בעיקר מניעים אנוכיים-תועלתניים מול מניעים זולתניים שהוגדרו כרצון לתרום לחברה ולאחרים.

מניעים אישיים לעומת מניעים זולתניים בבחירת מקום השירות: מחויבות חברתית ללא הזדהות לאומית

התפיסה הרווחת והרטוריקה השכיחה בקרב מרבית המתנדבים החרדים, מייחסות חשיבות רבה לעזרה לכלל הציבור. אך בשל החשש מחשיפה לציבור החילוני ולאורחות-חיינו, המתנדבים החרדים מעדיפים לשרת דווקא את הציבור החרדי. ראייה לכך היא שלמעלה ממחצית (כ-54%) מכלל המתנדבים בשתי מסגרות השירות (בתוך החברה החרדית או מחוצה לה) לא היו מעוניינים בכלל או היו מעוניינים במידה מועטה לשהות בחברת אנשים שאינם ברמת הדתיות שלהם. בנוסף, שיעור גבוה מכלל המתנדבים החרדים אינם מעוניינים להתנדב מחוץ לחברה החרדית (ראו

לוח 1 לעיל, כ-65% מכלל המתנדבים החרדים אינם מעוניינים להתנדב במסגרות כלליות). תפיסת-עולם זו מוסברת ומנומקת היטב במסגרת החקירה האיכותנית של ראיונות. הראיונות מתארים תפיסת-עולם המשלבת בין רצון וצורך עז לסייע דווקא לחלשים ולנזקקים מתוך הציבור החרדי ממניעים זולתניים ודתיים, ולא דווקא מקהילתם של המתנדבים, וזאת בשילוב החשש מפני העולם החילוני – חשש המשמר את הבדלנות וההסתגרות של קבוצה זו. השירות האזרחי אינו נתפס כתרומה סגולית למדינה – ממצא אשר בא לידי ביטוי מובהק בנתונים הכמותיים של מחקר זה – אלא כעזרה וסיוע לחברה הישראלית בכלל ולחברה החרדית בפרט. המחויבות העליונה של המתנדבים החרדים במסגרות ההתנדבות הקהילתיות היא כלפי החברה, לא כמושג ערטילאי מופשט אלא כלפי חברה מובחנת וברורה – החברה החרדית. בנוסף מציגים חלק מן המתנדבים החרדים תחושת שליחות שהם מייחסים לתפקידם כחונכים ומדריכים לנוער במצוקה. החשיבות היא גם ביחס לשירות במסגרת תורנית המשמרת ומאפשרת היצמדות לאורח החיים החרדי-תורני המוכר להם – אורח-חיים שהם מבקשים לשמר גם במסגרת השירות האזרחי. להלן מבחר ציטוטים המבטאים את תחושותיהם של המתנדבים במסגרות החברה החרדית:

- "השירות בישיבה משולב עם שליחות וסיפוק עצמי אישי במסגרת תורנית".
- "חיפשתי מסגרת ללמוד בערב [מסגרת תורנית] באופן קצת שונה ועם ערך מוסף שבא לידי ביטוי בעבודה עם אנשים ועזרה לנוער קצת חלש, אבל ברור שאעדיף לעבוד ולעזור לציבור שלי".
- "אני חושב שצריך לעזור לכולם, אבל אישית יש לי כוחות ויכולות נפשיים לעזור לציבור שלי במיוחד. אני יותר מחובר ומעורב עם הציבור שלי. מי שמסוגל לתרום לכולם, אז אדרבא".
- "הייעוד שלי בחיים זה הלימוד התורני, גם בהיבט הרגשי והחברתי, ועם זה אני מתכוון לעזור גם לאחרים".
- "מבחינתי לא הייתי הולך למקום-התנדבות חילוני. אני אלך לשרת במקום שאני אדע שלא אפגע בו. אני לא רוצה להיחשף לדברים לא רצויים. חשוב לתרום לכל אחד בגבולות שלא תיפגע מהם".
- "אני מעדיף לעשות שירות תורני, כי ככה אני גם יכול ללמוד תורה וגם לעזור לאחרים. זה מה שאני הכי יכול לתרום לחברה מבחינתי. לא אלך להתנדב במד"א, למשל, כי שם זו התנדבות ממש. פה [בישיבה לנוער במצוקה] אני גם לומד תורה וגם תורם לקהילה החרדית".

כאמור, מדבריהם של המתנדבים החרדים בתוך החברה החרדית אנו למדים כי תחושת הייעוד והשליחות האישית כלפי עולם התורה וכלפי נוער במצוקה, היא זו שמדרבנת אותם להשתלב בשירות האזרחי במסגרת תפקידים קהילתיים שאינם מחייבים חשיפה לעולם החילוני ולאורח-חיים בלתי-רצוי להם. כלומר: בשל מחויבותם הגבוהה של מתנדבים אלה (באופן יחסי לעמיתיהם המתנדבים במסגרות כלליות) כלפי החברה החרדית ומחשש להיחשף לעולם הלא-חרדי, נראה כי מניעיהם של המתנדבים במסגרות הקהילתיות נוטים יותר להיבט הזולתני ופחות להביט האנוכי והתועלתני הישיר. למניעים אלה מצטרפים גם מניעים חברתיים ודתיים הנובעים

מן הערך העליון שהם מייחסים לחסד ולערבות הדדית, הנובעים מן האחריות ומן הערבות ההדדית שלהם עם החברה החרדית. חשוב להדגיש כי מרביתם אינם רואים בהתנדבות במסגרות החינוך המשלים (ישיבות ובתי-ספר לילדים ונוער חרדי במצוקה) מסלול אשר יוביל לקריירה תעסוקתית, אלא משימה ושליחות חברתית לתועלת החברה החרדית. עם זאת, לא ניתן לשלול כליל את ההיבט התועלתני הנובע מדמי הקיום שהם מקבלים עבור השירות האזרחי ומן העובדה ששירות זה פוטר אותם משירות צבאי.

"אידיאל" או "ביזנס"?

התרומה לכלל החברה הישראלית, לעומת מניע תועלתני בקרב המתנדבים מחוץ לחברה החרדית

מרבית המתנדבים החרדים במסגרות הכלליות, שמחוץ לחברה החרדית, משלבים שיקולים ערכיים עם שיקולים תועלתניים אישיים בבחירת התפקיד ומקום ההתנדבות. כלומר: בחירת מקום השירות ואופי התפקיד הוולונטרי של המתנדבים החרדים המשרתים מחוץ לחברה החרדית, נובעת מן הרצון לתרום לכלל וגם למדינה, בד בבד עם הרצון לרכוש ניסיון תעסוקתי מסוים שעשוי לסייע להם בתום השירות. שילוב כזה תואר בפי צעיר ליטאי, בן לבעלי תשובה, המתנדב בארגון כללי:

"האם זה אידיאל או ביזנס? בהחלט יש אידיאל, אבל זה גם הרבה ביזנס, כדי לצאת אחר-כך לעבודה. אבל בכל זאת, האידיאל העליון הוא של תלמיד-ישיבה. אבל מי שלא לומד תורה חייב לתרום, כי זה חלק מהחובות של האזרח למדינה. אבל יחד עם זה ברור שחלק מהשיקול זה לצאת לעבודה".

השיקול התועלתני-אישי הקשור לרכישת ניסיון תעסוקתי ספציפי במהלך השירות, בולט מאוד בקרב חלק לא מבוטל מן המתנדבים החרדים בארגונים של החברה הכללית. בעיניהם, ההשתלבות בתפקידים וולונטריים מקצועיים-למחצה בארגונים גדולים כמו מד"א, יד-שרה, משרדים ממשלתיים ואף משטרת-ישראל, עשויה להגדיל את סיכוייהם להשתלב בעתיד במשרות שונות בארגונים אלה או בדומיהם. לא ניתן להתעלם משיקול זה בבחירת מקום השירות והתפקיד של מתנדבים אלה, גם אם הוא מלווה בתחושה של שליחות חברתית ואזרחית חזקה. צעיר חרדי ליטאי-מודרני שהתנדב ביד-שרה, מייצג היטב את תחושת השליחות החברתית לצד הסיכוי לקריירה מקצועית בארגון – שיקולים המניעים חלק גדול מן המתנדבים החרדים בארגונים כלליים:

"לקחתי את השירות חזק. אני אוהב מאוד לעזור ואוהב מאוד לעשות חסד לכל האנשים. יש הרבה אנשים שמגיעים לשירות ומנסים לגמור אותו כמה שיותר מהר. לצאת לעבוד או ללמוד [לימודים כלליים]. אני רוצה להשתקע ביד-שרה. רוצה לעבוד פה ממש. כבר עכשיו נותנים לי תפקידים רציניים. אצלי זה משהו פנימי. בבית שלנו תמיד היה [כך] ולכן נמשכתי להתנדבות ועזרתי גם לנוער רחוב, לנוער בפנימיות ולנוער נושר".

תחושת המחויבות והרצון לתרום למדינה אינה כה משמעותית לעתים בתחילת השירות, כפי שמעיד מתנדב במשטרה, אך היא הולכת וגוברת ככל שחולף הזמן, כשהמתנדב מוצא עצמו מזדהה יותר ויותר עם התפקיד ועם הארגון בו הוא משרת, ובהמשך התהליך הולכת ומתחזקת גם

תחושת המחויבות למדינה. כך נוצרת מעין אידיאולוגיה בדיעבד ולא מלכתחילה. אחד המרואיינים התבטא כך:

"בהתחלה לא הרגשתי מחויבות כלל, אבל כעת [בעת השירות] זה מתחיל קצת להתחזק ויש לי יותר אידיאולוגיה. פעם היינו קוראים לשוטרי יס"מ 'נאצים', אבל היום אתה מבין את השיקול של שני הצדדים ואתה מבין למה לפעמים הם מרביצים בהפגנות".

המתנדבים החרדים הפועלים מחוץ לחברה החרדית מחויבים לה באופן רופף בהשוואה לאלה המשרתים בתוך החברה החרדית, וזאת בשל הרקע המשפחתי והקהילתי שלהם. השיקול התועלתני-אישי שלהם משמעותי בהרבה מן השיקול הדתי-חברתי או מן השיקול הזולתני. שיקולי הקריירה והרצון של מתנדבים חרדים אלה לרכוש ניסיון תעסוקתי משמעותי, משפיע מאוד על בחירת מקום השירות שלהם, לרוב במסגרות מקצועיות המאפשרות התמחות ספציפית בתחומי-עניין הקרובים ללבם. בנוסף, וכפי שהוכח לעיל, יכולתם לשהות בחברת עמיתים שאינם חרדים מסייעת להם בהחלט להשתלב במסגרות התנדבות שאינן חרדיות בהכרח. נמצא גם כי בניגוד להשערת המחקר בדבר זיקה גבוהה למדינה ולמוסדותיה בקרב מתנדבים חרדים המשרתים מחוץ לחברה החרדית, מידת מחויבותם כלפי המדינה אינה גבוהה ואינה מהווה שיקול משמעותי בבחירת מקום השירות.

תחושת האמביוולנטיות כלפי רשויות החוק החילוניות והיחס המסויג ממשמעותה התיאולוגית של המדינה הציונית, ליוו את מרבית המרואיינים בקבוצה זו של מתנדבים חרדים. תפיסת-עולם זו ניזונה במידה רבה מהאתוס החרדי המושרש כמיעוט המתגונן מפני המודרנה והממסד החילוני, כפי שהראו קפלן ושטדלר ביחס לתפיסת האיום של החברה החרדית והתבססותה בישראל (2012).

ג. סיכום, דיון ומסקנות

מאמר זה ביקש לבחון את סוגי ההון החברתי של מתנדבים חרדים בשירות האזרחי ומידת השפעתם של סוגי הון זה – הון חברתי מלכד-מחבר (Bonding) והון חברתי 'מגשר'-מקשר (Bridging) – על בחירת מסגרת השירות של מתנדבים אלה: התנדבות בתוך החברה החרדית בישראל והתנדבות מחוצה לה. כמו כן, לצד בדיקה זו נבחן מערך המניעים של מתנדבים אלה ביחס לשירות האזרחי ומידת השפעתם על בחירת מסגרת השירות האזרחי.

המחקרים והתיאוריות המסבירים מניעים להתנדבות, מזהים רצף של מניעים הנע בין הקוטב האנוכי-תועלתני (Clary, Snyder & Stukas, 1996; Clary & Snyder, 1991) לבין הקוטב הזולתני-חברתי (Baron & Byrane, 2003; Cnaan & Goldberg-Glen, 1991) פרס וליס, 1975). עם זאת וחרף העובדה כי מחקרים שונים סיפקו עדויות המצביעות על קשר בין פעילות התנדבותית לבין פיתוח הון חברתי ברמת הפרט והקהילה (Putnam, 2000), עדיין דל המחקר המתייחס לקשר שבין סוגים שונים של מניעים להתנדבות לבין סוגי הון חברתי והשפעתם המשותפת על בחירת מסגרות להתנדבות.

ממצאי המחקר מחדדים את ההכרה כי לא ניתן להבין את מניעי המתנדבים החרדים בבחירת מסגרות וולונטריות בשירות האזרחי, ללא הבנה מעמיקה של מאפייני ההון החברתי

שלם. מאפיינים אלה מושפעים מפסיפס של גורמים חברתיים-תרבותיים ואישיים אשר נבדקו במחקר.

תרומתו הייחודית של המחקר נובעת מן היכולת להצביע על קשר בין הון חברתי 'מגשר' לבין מניעים התנדבותיים-אנוכיים-תועלתניים. מניעים אלה מעודדים פרטים מקהילות מתבדלות להתנדב במסגרות כלליות, במטרה למקסם את יכולותיהם וכישוריהם האישיים וכך לפרוץ באופן זהיר את גבולות קהילתם ולהשתמש במשאבים וברשתות חברתיות חיצוניות המסייעים להם בפיתוח אופק תעסוקתי משמעותי. מממצאי המחקר, ובפרט הממצאים האיכותניים, מלמדים כי מניעים תועלתניים-אנוכיים כרוכים בהון חברתי 'מגשר' הקיים בקרב מתנדבים שבחרו להתנדב מחוץ לחברה החרדית. מתנדבים אלה נותנים בדרך-כלל אמון רב בזרים מחוץ לקהילתם. חלקם גדלו בסביבה ובקהילה רב-גונית (יחסית) והם אינם מחויבים לקהילה כלשהי. לעומתם, מתנדבים בעלי הון חברתי 'מלכדי', שייכים לרוב לקהילות מבוחנות, סגורות ומתבדלות, חוששים להיחשף לאוכלוסיות לא-חרדיות ומעדיפים להתנדב בתוככי החברה החרדית המתגוננת מהמודרנה.

עוד נמצא כי להון חברתי 'מלכדי' יש השלכות שליליות על הפרט, המגבילות את מרחב הבחירות האינדיבידואליות שלו. מתנדבים חרדים, בעיקר במסגרות שמחוץ לחברה החרדית, הדגישו כי אינם מעוניינים להשתייך לקהילה מסוימת, כדי שלא יהיו נתונים למגבלות ולסייגים חברתיים קפדניים. ממצאים אלה תומכים בטיעוניהם של פאטנס ופורטס ; Putnam, 19982000) בדבר ההשלכות השליליות של הון חברתי 'מלכדי' המגביל את חופש הפרט, משמר ומחזק את הזהות הקהילתית על חשבון זהויות רחבות יותר ומחזק בהתאמה גם את מידת הסולידריות הפנימית בתוך הקבוצה, על חשבון זהויות אזרחיות כלליות יותר.

לסיכום התובנות ביחס לשתי שאלות המחקר הראשונות ניתן לומר כי בקרב קבוצת-מיעוט כמו החברה החרדית, הון חברתי 'מגשר' הוא כלי מאפשר שהוא גם תנאי מקדים (אך לאו דווקא הכרחי) להתנדבות במסגרת-שירות כללית עם אוכלוסיות מגוונות. עם זאת, הבחירה במסגרות התנדבותיות אלו נובעת לרוב ממניעים אנוכיים-תועלתניים הקשורים בדרך-כלל בצורך לרכוש ניסיון תעסוקתי מקצועי. מימוש של מניע אנוכי זה מתאפשר הודות להון חברתי מגשר בקרב קבוצת המיעוט. הון זה כולל רשתות חברתיות פתוחות, אמון מוכלל גבוה (יחסית) ומחויבות נמוכה לקהילה מובחנת.

בנוסף, ובהתייחס לשאלת המחקר השלישית: חרף השוני המאפיין את קבוצות המתנדבים השונות, דומה כי מידת המחויבות והזיקה של כלל המתנדבים החרדים שנבחנו במחקר זה כלפי המדינה, היא נמוכה למדי. המחויבות למדינה אינה שיקול משמעותי בבחירת מסלול השירות האזרחי של חרדים. דברים אלה נכונים במיוחד לגבי המתנדבים שבחרו לשרת בתוך החברה החרדית, שחלקם אף הביעו התנגדות למדינה וחוסר אמון גבוה במערכת שלטון החוק.

על אף האמור לעיל, דומה כי המחקר הנוכחי חשף טפח חלקי בלבד מעולמם החברתי המורכב של המתנדבים החרדים במסגרת השירות האזרחי ומיחסם למדינה. ככל הנראה נדרשת הערכה נוספת ביחס למידת השפעתו של השירות האזרחי על מדדי ההון החברתי של מתנדבים אלה, כמו גם על שינויים אפשריים בתפיסתם את מושג האזרחות. עוד ראוי להדגיש כי תיתכן הטיה כלשהי בקרב המתנדבים לשירות האזרחי, בהשוואה למתנדבים חרדים בארגונים וולונטריים שאינם קשורים לשירות ממלכתי זה (Stadler, Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2009). כמו כן, מחמת מגבלותיו של הסקר הכמותי הנוכחי, ראוי לערוך סקרים כמותיים ייעודיים מול

אוכלוסיית המתנדבים החרדים, במטרה לזהות מאפיינים נוספים של הון חברתי לאורכו ובסופו של השירות האזרחי, ולהשוות נתונים אלה עם אוכלוסיות-מיעוט אחרות, כגון המיעוט הערבי. מחקר-עומק ארוכי-טווח עשויים לסייע בהכרת מאפייני ההון החברתי של האוכלוסייה החרדית, שרשויות המדינה חפצות בשילובה האזרחי והכלכלי במשק ובחברה הישראלית.

שילוב מסוג זה עשוי להפוך את תקופת השירות האזרחי לחוויה מכוונת כחלק משלב של מורטוריום מהותי עבור גברים חרדים רבים. שירות אזרחי המאפשר הזדמנויות לחשיפה הדדית בין מגזרים שונים, עשוי לחזק את האמון והסולידריות בתוך האוכלוסייה הישראלית ולהגביר את האמון של החרדים במדינה ומוסדותיה. בעת הנוכחית צורך זה הוא חשוב מאין כמותו.

מקורות

בראון, ב' 2011. **לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית?** ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ברמן, א' 2000. קורבן מסובסד: תמיכת המדינה בדת בישראל. **רבעון לכלכלה** 47(2): 191-216.

גל, ר' אמית, ק' פליישר, נ' ושטריכמן, נ' 2003. **מתנדבי השירות הלאומי: מחקר אורך לבחינת מוטיבציות לשירות, עמדות חברתיות ושביעות רצון של המתנדבים מהשירות.** זיכרון-יעקב: מכון כרמל למחקרים חברתיים.

זיכרמן, ח' וכהנר, ל' 2012. **חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל.** ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

זנבר, ל' 2010. **הקשר בין משאבים אישיותיים וחברתיים לפעילות קהילתית ורווחה אישית בקרב פעילים קהילתיים בחברה החרדית.** רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה.

לופר, י' 2004. **ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה במרוקו.** בני-ברק: הקיבוץ המאוחד.

ליאון, נ' 2009. **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרח.** ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

מלחי, א' 2011. **מתנדבים חרדים בשירות אזרחי-לאומי: מאפייני השירות ופרופיל תעסוקתי של המתנדבים.** ירושלים: משרד הכלכלה, מנהל מחקר וכלכלה.

סיון, ע' 1991. תרבות המובלעת. **אלפיים** ד: 45-98.

סמוחה, ס' 1983. עדתיות וצבא בישראל: תזות לדיון ולמחקר. **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 22: 5-32.

פרידמן, מ' 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים.** ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרס, י' וליס, ר' 1975. **ההתנדבות בישראל.** תל-אביב: המרכז לשירות מתנדבים, א.י.ג. יישום מחקרים בע"מ.

צברי-מלר, י' 2004. **הקשר בין מניעי מתנדבים, קשייהם ותשומות הארגון המפעיל אותם לבין שביעות רצונם והתמדתם.** רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך.

קימרלינג, ב' 2001. ההבניה החברתית של מושג "הביטחון הלאומי" של ישראל. **תרבות דמוקרטית** 4-5: 267-301.

קלר, ז' 1976. **גורמים הקשורים בהפסקת פעילות התנדבותית.** תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך.

- קפלן, ק' ושטדלר, נ' (עורכים) 2012. **מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה**. ירושלים: הוצאת מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד.
- שטדלר, נ' 2001. **קודש וחול בתפישת העבודה: המקרה של האורתודוקסיה היהודית בישראל**. ירושלים: האוניברסיטה העברית, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה.
- Baron, R. & Byrane, D. 2003. *Social Psychology*. Boston: Allyn & Bacon. 10th edition.
- Berman, E. 2000. Sect, Subsidy, and Sacrifice: An Economist's View of Ultra-Orthodox Jews. *Quarterly Journal of Economics* 115(3): 905-953.
- Bourdieu, P. 1986. The Forms of Capital. In: Richardson, J.G. (ed.), *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Clary, E. & Snyder, M. 1991. A Functional Analysis of Altruism and Prosocial Behavior: The Case of Volunteerism. In: Clark, M. (ed.), *Review of Personality and Social Psychology* 12: 119-148. Newbury Park, CA: Sage.
- Clary, E. Snyder, M. and Stukas, A. 1996. Volunteers' Motivation: Findings from a National Survey. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 25(4): 485-505.
- Cnaan, R.A. & Goldberg-Glen, R. 1991. Measuring Motivation to Volunteer in Human Services. *Journal of Applied Behavioral Science* 27(3): 269-284.
- Coleman, J.S. 1988. Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology* 94 Supplement S95-S120.
- Eberly, D. and Gal, R. 2006. *Service without Gun*. Raleigh, North Carolina: Lulu Press.
- Grootaert, C. Narayan, D. Jones, V.N. & Woolcock, M. 2003. *Integrated Questionnaire for the Measurement of Social Capital*. The World Bank, Working Paper No. 18.
- King, N. 2004. Using Interviews in Qualitative Research. In: Cassell, C. & Symon, G. (eds.), *Essential Guide to Qualitative Methods in Organizational Research* (11-23). London: Sage.
- Levy, Y. 2007. Soldiers as Laborers: A theoretical Model. *Theory and Society* 36(2): 187-208.
- Levy, G. & Sasson-Levy, O. 2008. Militarized Socialization, Military Service and Class Reproduction: The Experiences of Israeli Soldiers. *Sociological Perspectives* 5(2): 349-374.
- Portes, A. 1998. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology, *Annual Review of Sociology* 24: 1-24.
- Portes, A. & Vickstrom, E. 2011. Diversity, Social Capital and Cohesion. *Annual Review of Sociology* 37: 461-491.
- Putnam, R. D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. 1995. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy* 6(1): 65-78.

Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster

Sasson-Levy, O. 2003. Constructing Identities at the Margins: Masculinities and Citizenship in the Israeli Army. *The Sociological Quarterly* 43(3): 357-383.

Shtadler, N. Lomsky-Feder, E. & Ben-Ari, E. 2009. Fundamentalism's Encounters with Citizenship: The Haredim in Israel. *Citizenship Studies* 12(3): 215-231.

Uslaner, E.M. 2002. *The Moral Foundation of Trust*. New York: Cambridge University Press.